

Чук Д. Ч.,

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка, м. Кременець

РЕЦЕПЦІЯ РОМАНУ В. СКОТТА “THE HEART OF MID-LOTHIAN” У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ’ЯНЕНКА “КОЗИР-ДІВКА”

Статтю присвячено компаративному розгляду рецепції роману В. Скотта “The Heart of Mid-Lothian” у повісті Г. Квітки-Оснoв’яненка “Козир-дівка”. Аналіз творів спрямований на вияв ознак концептуально-го переосмислення роману В. Скотта у творі українського письменника.

Ключові слова: рецепція, типологічні відповідності та відмінності, романтизм, історизм.

The article is devoted to the comparative analysis of reception of a novel “The Heart of Mid-Lothian” by Sir W. Scott in a story “Cozyr-divca” by G. Kvitka-Osnovianenko. The analysis of the works is directed on the display of signs of conceptual reappraisal of the novel by Sir W. Scott in the story by the Ukrainian writer.

Keywords: reception, typological analogies and differences, romanticism, historical method.

Перепрочитування творів періоду становлення української класичної літератури останнім часом набуває все більшого значення – з’являються друком ідеологічно незаангажовані академічні видання, сміливі за задумом історико-літературні розвідки, у яких красне письменство розглядається з нових методологічних позицій, проводяться наукові конференції різних рівнів; поволі здобуваються на визнання й ті письменники, які з різних причин свого часу не були включені в канон. Утім, більшість сучасних дослідників, намагаючись “по-новому” подивитися на, здавалося б, вповні проаналізовані твори, не студіюють їх в контексті західноєвропейських літератур, тим самим мимоволі применшуючи значення української літератури, яка й досі не може позбутися нав’язаних їй міфів про власну “неповноцінність”, “провінційність” чи “неєвропейскість”.

Цілком закономірним видається нам звернення у вище окресленому аспекті до творчості Г. Квітки-Оснoв’яненка, яка, як відомо, власне й започаткувала українську прозу й була засадничою для її розвитку й становлення. Проза письменника вже досліджена в контексті тогочасної російської літератури (С. Зубков, Н. Крутікова, П. Михед, Н. Олляк, Н. Петриченко, Д. Чалий та ін.) та ідей західноєвропейської просвітницької естетики (О. Гончар, І. Лімборський, Є. Нахлік, В. Мілованова (В. Трофименко), М. Яценко та ін.), однак спеціально не аналізувалась у типологічному зіставленні зі західноєвропейською літературою першої половини

XIX ст. Крім цього, в останніх студіях над особливостями рецепції романистики В. Скотта в українському письменстві XIX ст. проза Г. Квітки-Основ'яненка чомусь зовсім не розглядається [14, с. 60–64].

Цікаво, що вже сучасники й перші літературні критики Г. Квітки-Основ'яненка побачили типологічну подібність його творів до доробку західноєвропейських прозаїків. Так, один із перших вдумливих дослідників творчості письменника П. Куліш зауважував, що його доробок можна порівнювати з творами В. Скотта, Ч. Діккенса та М. Гоголя [8, с. 469]. Згодом, у праці “Григорій Квітка і його повісті” П. Куліш, пояснюючи дещо запізніле звернення Г. Квітки-Основ'яненка до письменницької праці, поставив його в один ряд з майстрами повістєвого слова світової величини: “Тим-то всі лірики об’являються змолоду, а всі епіки дають себе знати на повороті к старості, – хто раніше, хто пізніше. Так було з Гомером, так було з Дантом [Данте. – Д. Ч.], Сервантесом, Мільтоном і Вальтером Скоттом” [7, XVII]. Сучасники автора “Чорної ради” називали Г. Квітку-Основ'яненка малоросійським Скоттом і Діккенсом [10, с. 116]. Немає потреби перераховувати й окремо зупинятися на всіх відгуках тих тогочасних читачів, які були прихильними до української літератури, що в особі письменника лише здіймалася на ноги, адже всі вони, за спостереженням В. Тарнавського, зводилися до наступного: Г. Квітці-Основ'яненку вдалося здобути популярність настільки велику, що перші читачі та критики прирівнювали його постать до славетних світових імен письменства [12, с. 63]. Наведемо також думку І. Франка, який зауважував, що “Квітка є основоположником української сільської повісті – набагато років раніше від Жорж Санд і від Ауербаха” [15, с. 181]. Таким чином, для П. Куліша, І. Франка та інших, менш знаних критиків, значущість наратора Грицька Основ'яненка полягала саме в західноєвропейському вимірі його україномовних повістей і оповідань. Так, на слушність цього висновку вказує схожість художніх світів деяких творів українського письменника та його шотландського сучасника, автора всесвітньо відомих історичних романів В. Скотта.

У нашому дослідженні нам хотілося б детальніше розглянути особливості рецепції роману В. Скотта “The Heart of Mid-Lothian” (“Серце Середніх земель”, 1818) у повісті Г. Квітки-Основ'яненка “Козир-дівка” (1838). Вперше на подібність сюжетно-образних систем обох творів вказала ще Є. Вербицька у монографії “Г. Ф. Квітка-Основ'яненко: життя і творчість” (1968). Є. Вербицька наголошувала на тому, що не знайшла підтвердження знайомства українського письменника з творчістю великого шотландського романіста, однак вважала це можливим. Все-таки, маємо доказ того, що Г. Квітка-Основ'яненко цікавився романами В. Скотта: у листі від 29 листопада 1830 р. до російського письменника й за сумісництвом цензора Московського цензурного комітету С. Т. Аксако-

ва він просить надіслати переклад роману “Певеріл Пік” (“Peveril of the Peak”) В. Скотта та “вальтер-скоттівський” роман М. Загоскіна “Юрий Милославский, или Русские в 1812 году” [4, с. 7, 184]. Тож, на наше переконання, з огляду на обізнаність письменника з новинах не лише російської, а й інших іноземних літератур, Г. Квітка-Основ’яненко міг не лише ознайомитися з перекладом роману “The Heart of Mid-Lothian” на російську з французької 1825 р. (в перекладі назва твору – “**Эдинбургская** темница, или Сердце Среднего Лотиана”), чи критичними розвідками про В. Скотта (як от, з працею шотландського поета й дослідника Л. А. Каннінгема¹ чи статтями в російських часописах), а й навіть зазнати його значного впливу (з огляду на скоттоманію, яка панувала в Російській імперії в 1820–1830-х рр. це не є надзвичайним [3, с. 8]).

Стисло аналізуючи образи-характери головних героїнь українсько-го та шотландського письменників Є. Вербицька прагне акцентувати на відмінностях засобів “реалістичної сатири та гротеску”, які використані в повісті “Козир-дівка”, та романтичної естетики В. Скотта й, порівнюючи образи-характери Ївги та Джинні Дінз, наголошує, що саме Г. Квітка-Основ’яненко “одним із перших у світовій прозі 30-х років XIX століття дав розгорнутий позитивний образ жінки з народу і глибше, ніж В. Скотт, пов’язав особистий інтерес своєї героїні із загальносуспільним, що йде в напрямі розвитку його реалістичної тенденції” [2, с. 75]. Думається, категоричні міркування про реалізм Г. Квітки-Основ’яненка та романтизм В. Скотта у дослідженні Є. Вербицької потребують певного спростування.

Спільною для розглядуваних нами творів є тема морального стоїцизму. У романі В. Скотта моральність головної героїні заґрунтована на релігійних переконаннях пуританки, в повісті українського письменника стоїцизм Ївги природний. Г. Квітка-Основ’яненко творчо переосмислює сюжет “The Heart of Mid-Lothian”, не прив’язуючи його до історичних подій і осіб. Щоправда, виведення історичних постатей на перший план не є першочерговим і для В. Скотта: так, у “The Heart of Mid-Lothian” “частка історії” є порівняно з іншими романами письменника малою (історична подія, яка мала місце – бунт жителів Единбургу, які вчинили самосуд над жорстоким офіцером-злочинцем Дж. Портеусом (1736), зумисне хронологічно прив’язується до також реального факту королівського помилювання дитиновбивці з шотландського міста Дамфрайза (1738)). Центральним сюжетотворчим мотивом для творів виступає подорож (запозичений елемент з авантюрної літератури) головної героїні до великого міста з метою виблагати у влади помилювання для близької людини. Для “Козир-дівки” та “The Heart of Mid-Lothian” характерне на-

¹ Каннінгем А. О жизни и произведениях сира Валтера Скотта / Аллан Каннінгем; пер. девицы Д... — СПб: тип. К. Вингебера, 1835. — XLVIII, 143, [5] с.

ближення до жанру сімейно-біографічного роману (за М. Бахтіним) – історія родин Макух та Дінзів власне й творить основну сюжетну лінію творів, яка у романі шотландського письменника, на відміну від повісті українського автора, є зигзагоподібною.

Розглянемо спершу типологічні відповідності та відмінності в образних системах роману “The Heart of Mid-Lothian” та повісті “Козир-дівка” на рівні жіночих образів-характерів. Як справедливо зауважують знавці творчості В. Скотта, образ Джинні Дінз – головної героїні “The Heart of Mid-Lothian” – є чи не найбільш ідеалізованим серед усієї галереї жіночих персонажів шотландського романіста. Так само, деякі перші дослідники творчості Г. Квітки-Основ’яненка виокремлювали образ-характер Ївги, віддаючи перевагу “Козир-дівці” перед “Марусею”: “... Маруся представлена автором у хворобливого стані, хоча й природно; але це тому, що на тій нації, в якій вона живе, лежить відбиток хворобливої дряхлості, – це дівчина дотеперішньої Малоросії; Ївга – дитя свіжого життя, яке процвітає вже на оновленому ґрунті, який живили минулі стихії, але освітлювало сонце відродження” [6, с. 290]. В. Скотт неодноразово зауважує, що Джинні Дінз є втіленням кращих збірних рис національного характеру шотландців: “Jenie, with all her simplicity of character, had some of the caution of her country, and, according to Scottish universal custom, she answered the question by another, requesting the girl would tell her why she asked these questions?” [16] (“Джинні, попри безпосередність, була також і обережна, що властиве її народу, і, згідно з загальноприйнятим в Шотландії звичаєм, відповіла запитанням на запитання, спитавши служницю, чому її це цікавить” [11, с. 248]); “She had, as the reader may have observed, some of the caution and shrewdness, as well as of the simplicity of her country” [16] (“Обережність, далекоглядність і в той же час безпосередність, властиві шотландцям, були властиві і Джинні, у чому читач, напевне, вже переконався” [11, с. 330]). Справді, перше, що поєднує Джинні та Ївгу – це виразна ідеалізація, або ж навіть іконізація їхніх образів на основі акцентування найхарактерніших рис національного характеру шотландців та українців відповідно.

Серед якостей характеру своїх героїнь письменники наголошують насамперед на роботящості дівчат. Так, фермер Девід Дінз, потребуючи для себе помічниці, застосовує для виховання маленької Джинні не лише релігійні постулати пуритан, а й засадничі аспекти трудового виховання: “... from the time she could walk, upwards, she was daily employed in some task or other, suitable to her age and capacity; a circumstance which, added to her father’s daily instructions and lectures, tended to give her mind, even when a child, a grave, serious, firm, and reflecting cast” [16] (“... вона з малих літ постійно була зайнята посильною працею і росла серйозною, твердою і розсудливою, чому сприяли також щоденні батьківські повчання”

[11, с. 71]). Так само із практичних міркувань матір виховує Ївгу роботящою та поміркованою, і саме ці риси увиразнює її не менш твердий характер: “...така була розумна, бойка, моторна: ще тільки ти їй стань на догад закидати, а вона вже і розкомпоновала, що куди йде, що за чим слідує і для чого...”. Такими вдачами доньок захоплюються їхні батьки: “Та й дівка ж козир була! Батько її, Трохим Макуха, дуже її поважав, і що було Ївга (так її звали) скаже, то вже й до десяти баб не ходи, а так буде, як Ївга сказала” [4, с. 3, 216]; “Jeanie—my ain Jeanie—my best—my maist dutiful bairn—the Lord of Israel be thy father, for I am hardly worthy of thee! Thou hast redeemed our captivity—brought back the honour of our house” [16] (“Джинні, моя рідна Джинні, найслухняніша донька у цілому світі! Самому Богові Ізраїлю слід було б бути Твоїм Батьком, а не мені, недостойному! Ти визволила нас із рабства, ти повернула честь нашому дому” [11, с. 386–387]). Щоправда, образи батьків тьмяніють перед сильними характерами доньок: Трохим Макуха м’якосердий господар, який став торговцем виключно завдяки гострому розумові своєї дружини Горпини, а Девід Дінз, постійно упиваючись своїми промовами на захист пресвітеріанської течії камероніанців і словесною боротьбою з різними “ересями”, не помічає морального падіння доньки, яка, вочевидь, намагається вирватися зі задушливої атмосфери дому й знайти затишок в обіймах аристократа-злочинця Джорджа Стаунтона.

До деякої міри антиподами до жіночих героїнь виступають їхні кохані – Рубен і Левко, – яким аж ніяк не властиві та рішучість і розсудливість, з якою Джинні та Ївга долають, здавалося б, майже фантастичні перепони на шляху до свого сімейного щастя. Наділяючи чоловічі образи фемінними рисами характеру, письменники, мабуть, непрямом вказують на вирішальні підстави для формування їх вдач – відсутність саме батьківського виховання: Левко – сирота, якого виховала Горпина Макуха, а сирота Рубен, як зазначає В. Скотт, був розпещений опікою бабусі. Левко і Рубен є несамостійними, невпевненими в собі, надто чутливими, тож роль “справжніх чоловіків” у творах виконують їхні майбутні дружини.

Цікаво, що наче на противагу акцентованому зображенню одухотвореної жіночої краси у повістях “Маруся”, “Сердешна Оксана”, “Щира любов” Г. Квітка-Основ’яненко намагається оминати увагою зовнішність Ївги в “Козир-дівці”. Шотландський романіст же наголошує на звичайності своєї героїні: “...and the historian, with due regard to veracity, is compelled to answer, that her personal attractions were of no uncommon description. She was short, and rather too stoutly made for her size, had grey eyes, light coloured hair, a round good-humoured face, much tanned with the sun” [16] (“... з поваги до істини літописець вимушений розповісти, що зовнішність Джинні не була чимось особливим. Вона була невисока на зріст і дещо повненька; мала сірі очі, біляве волосся і кругле добродуш-

не лице, яке дуже засмагло..." [11, с. 74]). Тож, підкреслюючи непоказну зовнішність Ївги та Джинні, український і шотландський літератори презентують власне бачення уособленого жіночого образу з народу.

Типологічні відповідності бачимо і в конструюванні духовних світів Ївги та Джинні. Моральні цінності для них залишаються незмінними і це чи не найголовніша ідея у "Козир-дівці" та "The Heart of Mid-Lothian". Щодо внутрішнього світу героїні української повісті переконливо пише І. Лімборський: "це [тяжіння просвітницького реалізму до аналітизму. – Д. Ч.] відчувається, наприклад, в образі Ївги, яка самостійно приймає рішення, змінює своє враження про людей після зустрічі з "добрим" губернаторм, але при цьому залишається незмінною щодо своїх моральних принципів" [9, с. 66]. Те саме можна стверджувати про образ Джинні, яка, незважаючи на шалений тиск, пристрасні вмовляння оточуючих і психологічне напруження, не відмовляється від своїх принципів, заснованих на ідеях протестантського руху пуританізму. Навіть глибоко релігійний фанатик Девід Дінз, забувши про свої переконання, намагається похитнути віру доньки, щоби та під присягою лжесвідчила для порятунку від смертної кари своєї сестри Еффі.

Характерно, що Ївга та Джинні не впевнені у невинуватості засуджених, тож прагнуть зменшення покарання, а не повернення чесного імені Левка та Еффі. Ївга переконана, що Левка спонукало до крадіжки бажання якнайшвидше взяти з нею шлюб, а Джинні прагне полегшити покарання для сестри. У "The Heart of Mid-Lothian" звучить критика на тогочасне англійське законодавство ("Then, if the law makes murders," said Mrs. Saddletree, "the law should be hanged for them; or if they wad hang a lawyer instead, the country wad find nae faut" [16]) – Якщо закон породжує злочини, – сказала місіс Седлтрі, – нехай за них і вішають закон. А ще б краще – законників. Тут вже ніхто жодного слова не скаже!" [11, с. 47]), а у "Козир-дівці" – на корумпованість суддів (Ївга влучно характеризує справу Левка: "Тут і спереду брехня, і ззаду брехня, та ще брехня брехнею і покрита. Ось що! не во гнів сеє слово вам, панове судищі!" [4, с. 3, 246]). Щоправда, український письменник схильний бачити проблему недосконалого суддівства не у судовій системі Російської імперії, а насамперед у етичних і моральних хибах службовців різних рангів.

Практицизм жіночих персонажів відчувається у їхньому ставленні до кохання. Здавалося б, нездоланні перешкоди, які постали перед героями, мають віддалити перспективу шлюбу на невизначений час, але щаслива розв'язка в обох творах дає зрозуміти, що насправді події за волею авторів складалися так, щоб мрії персонажів про створення сімей стали реальністю. Г. Квітка-Основ'яненко дає відчуття, що почуття Ївги та Левка осмислені й не зумовлені фізичним потягом. До того ж, український письменник підкреслює, що ці почуття носили, так би мовити ре-

комендаційний характер, з огляду на останню волю матері Ївги: “А коли, – ще таки казала, – роздумаєте та не розійдетесь, а поберетесь собі, то ще краще зробіть. Будете собі обоє господарювати добре...” [4, с. 3, 219]. В. Скотт навіть бачить позитив у раціональному коханні своїх героїв: “Fortunately for the lovers, their passion was of no ardent or enthusiastic cast; and a sense of duty on both sides induced them to bear, with patient fortitude, the protracted interval which divided them from each other”. “На щастя для закоханих, їхнє почуття не було полум’яною пристрастю; усвідомлення обов’язку, яке було сильним у обох, допомагало їм стійко переносити численні зволікання” [11, с. 78].

В обох творах патові ситуації розв’язуються завдяки втручанням могутніх “вищих сил”, на кшталт *deus ex machinâ* в античній чи барокової драмі, які з легкістю вирішують нездоланні завдання для “простих смертних”. Такі “вищі сили” в “Козир-дівці” представляє безіменний добродішесний губернатор, який протиставляється злодійкуватим хабарникам з кола волосних, губернських і суддівських службовців. На відміну від В. Скотта, Г. Квітка-Основ’яненко не послуговується образами конкретних історичних осіб, як то чинить шотландський письменник (герцог Аргайл (Дж. Кемпбелл), королева Кароліна). Хоча, слід відзначити, що риси палкого захисника інтересів шотландців при дворі англійського короля, якими романіст наділив герцога Аргайла, насправді не були властиві реальній особі. Так, як наголошує Д. Урнов, Аргайл був таємним кореспондентом британського уряду лорда Гарлея (іншими словами, шпигуном) й зводив власні інтереси над інтересами батьківщини, пишучи свої донесення про політичні настрої серед шотландців упереджено і поверхнево [13, с. 498–500]. Тож, в образі герцога Аргайла спостерігаємо майстерне поєднання історіографії з романтичним характером, що є характерним для творчості В. Скотта в цілому [5, с. 16]. Такі ж сакральні риси захисника скривджених виведено в образі-характері губернатора в “Козир-дівці” (за В. Бойком, “втілення ідеї про незмінну перемогу правди і добра” [1, LXVII]): “...він як отець! Не даром сказано: губернатор – усім защита, усі за нього Бога молять” [4, с. 3, 242]. Ївга та Джинні отримують подарунки від своїх добродішесців, а злочинці дістають заслужене покарання: архетипний мотив переможної боротьби добра зі злом набуває у творах виразно романтичного забарвлення. Мав рацію П. Петренко, стверджуючи про намагання Г. Квітки-Основ’яненка показати шляхетність дворян й запевнити читача у справедливості тогочасного державного устрою [10, с. 47]. Вочевидь, не меншим роялістом, попри виразні симпатії до шотландців, їхніх антианглійських настроїв та спогадів про “стару владу”, є автор роману “The Heart of Mid-Lothian”.

У творах важливий і сатиричний елемент. Так, В. Скотт нещадно висміює фанатичну відданість Девіда Дінза ідеям шотландського

проповідника-пуританина Р. Камерона. З одного боку, письменник захоплюється відданістю своїй вірі Джинні, з іншого – показує жалюгідність догм Девіда. Прагнучи показати безплідність диспутів фермера Дінза, письменник змушений навіть розтягнути деякі епізоди в романі “The Heart of Mid-Lothian”. Г. Квітка-Основ’яненко викриває окремі прояви хабарництва та службового недбалства на прикладі яскравих образів писаря, сільського голови, начальника волосного управління поліції, суддів та ін. На наше переконання, моральний пафос у повісті “Козир-дівка” все-таки заступає сатиричний: письменник висміює не систему влади загалом, а лише її окремих представників, запевняючи читача у тому, що верховна влада в особі справедливого губернатора як представника царя є втіленням моральних чеснот.

Таким чином, у повісті Г. Квітки-Основ’яненка “Козир-дівка” спостерігаємо творче переосмислення сюжету, образів-характерів, теми та мотивів із роману В. Скотта “The Heart of Mid-Lothian”. Відкинувши характерне поєднання історизму та романтизму в творі шотландського романиста, український письменник поєднує романтичну основу просвітницької повісті “Козир-дівка” з притаманним йому моральним дидактизмом.

Література:

1. Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ’яненка / Василь Бойко // Квітка-Основ’яненко Г. Твори / Григорій Квітка-Основ’яненко. – К.: Криниця, 1918. – Т. 1. – С. VII–LXXXVI.
2. Вербицька Є. Г. Г. Ф. Квітка-Основ’яненко: життя і творчість / Вербицька Є. Г. – Харків: Харків. ун-т, 1968. – 154 с.
3. Долинин А. А. История, одетая в роман: Вальтер Скотт и его читатели / Александр Алексеевич Долинин. – М.: Книга, 1988. – 315, [2] с.
4. Квітка-Основ’яненко Г. Ф. Збір. творів у 7-ми т. / Григорій Федорович Квітка-Основ’яненко; [ред. колегія: П. М. Федченко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. – К.: Наук. думка, 1978–1981.
5. Клименко Е. И. Английская литература первой половины XIX века / Клименко Е. И. – Л.: Ленингр ун-т, 1971. – 142 с.
6. Костомаров М. І. Малорусская литература // Слов’янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / [упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Колотай, вступна ст. М. Т. Яценка] / Костомаров М. І. – К.: Либідь, 1994. – С. 314–325.
7. Куліш П. Григорій Квітка і його повісті / Пантелеймон Куліш. – СПб: Вь типографіи П. А. Кулиша, 1858. – XXXVI с.
8. Куліш П. О. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Твори: У 2 т. / Куліш П. О. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – 1989. – С. 458–476.
9. Лімборський І. В. Творчість Григорія Квітки-Основ’яненка : генеза художньої свідомості, європейський контекст, поетика / Ігор Валентинович Лімборський. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – 108 с.

10. Петренко П. Григорій Квітка / П. Петренко. – Харків : Література і мистецтво, 1931. – 188 с.
11. Скотт В. Собрание сочинений в восьми томах / Вальтер Скотт; сост. и общ. ред. Д. М. Урнова. – М.: Правда, 1990. – Т. V: Эдинбургская темница. – 1990. – 512 с.
12. Тарнавський В. Квітка в розумінні сучасників / Вадим Тарнавський // Квітка-Основ'яненко Г. Ф.: Збірник на 150-річчя народження. 1778–1928. – Х.: Український робітник, 1929. – С. 43–64.
13. Урнов Д. М. Сердце страны / Д. М. Урнов // Скотт В. Собрание сочинений в восьми томах / Вальтер Скотт; сост. и общ. ред. Д. М. Урнова. – М.: Правда, 1990. – Т. V: Эдинбургская темница. – 1990. – С. 496–501.
14. Фіголь О. О. Вальтер Скотт у творчій рецепції українських письменників XIX століття / О. О. Фіголь // Зарубіжна література. – 2007. – № 6. – С. 60–64.
15. Франко І. Українці // Зібрання тв.: У 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 41. – 1984. – С. 162–193.
16. Scott W., Sir. The Heart of Mid-Lothian, Complete, Illustrated [Електронний ресурс] / Sir Walter Scott. – Режим доступу до кн.: <http://www.gutenberg.org/files/6944/6944.txt>.